ॐ

श्री परमात्मने नमः

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

अध्याय पंधरावा

महापुरुषांनी या जगाला विविध दृष्टान्तानी समजावण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणी या जगताला भवारण्य म्हंटले आहे, तर कोणी याला संसारसागर म्हंटले आहे. स्थितीभेदामुळे याला भवनदी आणि भवकूप असेही म्हंटले जाते. कधी याची तुलना गाईच्या पावलांशी केली जाते. अर्थात इंद्रियांचे जेवढे घर तेवढाच हा संसार आहे आणि शेवटी अशी अवस्था आली की **'नाम लेत भव सिन्धु सुखाही'** भव-सिंधूही सुकून गेला. जगामध्ये खरोखर असे समुद्र आहेत का? योगेश्वर श्रीकृष्णांनीही संसाराला समुद्राची आणि वृक्षांची संज्ञा दिली आहे बाराव्या अध्यायात त्यांनी म्हटले आहे की- जे माझे अनन्य भक्त आहेत त्यांचा या भवसागरातून मी शीघ्र उद्धारा करत असतो. या प्रस्तुत अध्यायात योगेश्वर श्रीकृष्ण म्हणतात की, संसार हा एक वृक्ष आहे. त्याला कापत कापतच योगीजन त्या परमपदाला शोधतात.

श्रीभगवानुवाच-

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्॥१॥

अर्जुना, **'ऊर्ध्वमूलं'** ज्याचे मूळ वर म्हणजे परमात्म्याच्या ठिकाणी आहे. म्हणजे परमात्मा हेच ज्याचे मूळ आहे, **'अधःशाखम्'** खाली प्रकृती जिच्या फांद्या आहेत अशा संसाररूपी अश्वत्थ (पिंपळ) वृक्षाला अविनाशी म्हंटले आहे. (वृक्ष तर अ-श्वः अर्थात उद्यापर्यंतही टिकणारा नाही. केव्हाही तो कापला जातो;परंतु तरीही तो अविनाशी आहे.) श्रीकृष्णांच्या मतानुसार अविनाशी दोनच गोष्टी आहेत- एक संसाररूपी वृक्ष आणि दुसरे त्याच्याही

पलीकडे असणारे परमतत्त्व! वेद म्हणजे या अविनाशी संसारवृक्षाची पाने आहेत असे म्हटले जाते. जो पुरुष या संसाररूपी वृक्षाला (पाहत असताना) समजून घेतो, तो वेदांचा ज्ञाता होय.

ज्याने त्या संसारवृक्षाला जाणले आहे, त्याने वेदाला जाणले आहे असे समजावे. केवळ ग्रंथ वाचून वेदाला जाणता येत नाही. ग्रंथ वाचण्याने फक्त त्या मार्गाने जाण्याची प्रेरणा मिळत असते. पानांच्या ठिकाणी वेदांची काय आवश्यकता आहे? वास्तविक पुरुष भटकत भटकत अंतिम शाखेवर येतो म्हणजेच अंतिम जन्म घेतो; तेथूनच वेदांचे छंद (जे कल्याणाची निर्मिती करतात) प्रेरणा देतात. तेथूनच त्यांचा उपयोग असतो. तेथूनच भटकंती समाप्त होते. तो स्वरूपाच्या बाजूला वळतो. तसेच–

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्यशाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके।।२।।

अशा या संसारवृक्षाच्या तीन गुणांनी वाढलेल्या विषय आणि भोगरूपी पालवी फुटलेल्या शाखा वर आणि खाली सर्वत्र पसरलेल्या आहेत. खालील बाजूस किटकादिपर्यंत व वरील बाजूस देवभावापासून ब्रह्मापर्यंत सर्वत्र या शाखा पसरलेल्या आहेत. तसेच केवळ मनुष्ययोनीमध्ये त्या सकाम कर्मानुसार बांधल्या जातात. इतर सर्व योनी भोग भोगण्यासाठी आहेत. मनुष्ययोनीच फक्त कर्मानुसार बंधन तयार करीत असते.

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा।।३।।

परंतु या संसारवृक्षाचे स्वरूप जसे वर्णन केले आहे तसे दिसून येत नाही, कारण याला ना आदि आहे, ना अंत किंवा, ना उत्तम स्थिती! (कारण तो परिवर्तनशील आहे). अत्यंत दृढमूल असणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाला बळकट **'असंगशस्त्रेण'** अशा असंगरूपी म्हणजेच वैराग्यरूपी शस्त्राने छेदून (संसाररूपी वृक्षाला छेदायचे आहे, तोडायचे आहे. पिंपळाच्या खोडात परमात्म्याचा वास आहे किंवा पिंपळाची पाने वेद आहेत म्हणून झाडाची आरती करावी हे सगळे निरर्थक आहे.)

या संसारवृक्षाचे मूळ तर स्वयं परमात्माच बीजरूपाने प्रसारित झाले आहेत. मग तो परमात्माही वैराग्यरूपी शस्त्राने कापला जाईल? वैराग्यरूपी शस्त्राने या प्रकृतीचा संबंध कापला जातो. हेच तर विच्छेदन आहे. कापून पुढे काय करायचे?

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी।।४।।

मनुष्याने दृढनिश्चयाने अनासक्तिरूप शस्त्राने संसारवृक्ष तोडून, त्यामध्ये प्रवेश केल्यानंतर, तेथे गेल्यानंतर, पुन्हा या संसारात मनुष्य परत येत नाही, म्हणजे पूर्ण निवृत्त होतो ते भगवंताचे परमपद चांगल्या प्रकारे शोधले पाहिजे. परंतु त्याचा शोध कसा करावा? योगेश्वर म्हणतात त्यासाठी समर्पण आवश्यक आहे. ज्या परमेश्वरापासून संसारवृक्षाची पुरातन प्रवृत्ती विस्तार पावली आहे, त्या आदिपुरुष परमात्म्याला शरण जावे. (त्या भगवंताला शरण गेल्याशिवाय संसारवृक्ष संपूर्ण कापला जाणार नाही.) परंतु भगवंताला शरण गेलेल्या वैराग्यामध्ये स्थित झालेल्या पुरुषाला संसारवृक्ष कापला गेला की नाही ते कसे समजेल? अशा पुरुषाला कसे ओळखावे? यावर श्रीकृष्ण म्हणतात-

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्।।५।।

वरील प्रकारे समर्पण केल्यानंतर ज्यांचा अभिमान व मोह नष्ट झाला आहे. आसक्तिरूपी दोष ज्यांनी जिंकला आहे **'अध्यात्मनित्या'**- अध्यात्मज्ञान म्हणजेच परमेश्वराच्या स्वरूपाच्या ठिकाणी जे निरंतर स्थित आहेत, ज्यांच्या कामना नष्ट झाल्या आहेत आणि सुखदुःखाच्या द्वंद्वापासून जे मुक्त झाले आहेत, असे ज्ञानीजन त्या अविनाशी परमपदाला प्राप्त होतात. साधकाला जोपर्यंत ही अवस्था प्राप्त होत नाही, तोपर्यंत संसारवृक्ष कापला जात नाही. या अवस्थेपर्यंत वैराग्य वृत्तीची आवश्यकता असते. परंतु ज्याला प्राप्त करावयाचे त्या परमपदाचे स्वरूप कसे असते?

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम।।६।।

त्या परमपदाला सूर्य, चंद्र किंवा अग्नी प्रकाशित करू शकत नाहीत. त्या परमपदाला प्राप्त केल्यानंतर मनुष्य पुन्हा संसारात परत येत नाही. म्हणजेच त्याचा पुनर्जन्म होत नाही. तेच माझे परमधाम आहे. या पदाची प्राप्ती करून घेण्याचा सर्वांना समान अधिकार आहे. यावर श्रीकृष्ण म्हणतात–

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।।७।।

या 'जीवलोकात' म्हणजेच या देहात (शरीरही एक लोकच आहे) असणारा हा जीवात्मा माझा–परमात्म्याचाच सनातन अंश आहे आणि तोच त्रिगुणात्मक प्रकृतीत स्थित असणाऱ्या मनासह पाच इंद्रियांना आकर्षित करीत असतो. कशा प्रकारे?

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्।।८।।

ज्याप्रमाणे वायू पुष्पापासून सुगंधाला बरोबर घेऊन जातो. तशाच प्रकारे या देहाचा स्वामी जीवात्मा आपल्या पहिल्या शरीराचा त्याग करतो तेव्हा त्याच्यापासून मन व पाच इंद्रियांना आकर्षित करून त्यांसह दुसऱ्या स्थूल शरीरात प्रवेश करतो. तर मग पिंडदान कोणाला देता? व ते घेते कोण? म्हणून श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला सांगितले होते की, हे अज्ञान कोठून आले की पिंडोदक क्रिया लुप्त होऊन जाईल!) तेथे जाऊन तो जीवात्मा काय करतो? मनासहित सहा इंद्रिये कोण आहेत?

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते।।९।।

जीवात्मा दुसरे स्थूल शरीर धारण करून, कान, डोळे, त्वचा, जीभ, नाक आणि मन यांचा आश्रय करून विषयांचा उपभोग घेतो. परंतु हे वरून दिसून येत नाही. सर्वजण जीवात्म्याची ही क्रिया पाहू शकत नाही. यावर श्रीकृष्ण म्हणतात–

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः।।१०।।

शरीर सोडून जात असता, किंवा शरीरात राहत असता, विषयभोग घेत असता किंवा तीन गुणांनी युक्त असता या जीवात्म्याला मूढ, अज्ञानी लोक जाणत नाहीत. फक्त ज्ञानरूपी चक्षू असणारेच म्हणजे ज्ञानी लोकच फक्त त्याला जाणू शकतात, पाहू शकतात, आता ही दृष्टी कशी प्राप्त होते? आता पुढे पाहा-

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः।।११।।

योगीजन आपल्या हृदयात मनाचा सर्व बाजूंनी निग्रह करून, प्रयत्नपूर्वक ह्या आत्म्याला प्रत्यक्ष पाहतात. परंतु अकृतार्थ म्हणजेच मलीन-अपवित्र अंतःकरणाचे अज्ञानी लोक प्रयत्न करूनदेखील या आत्म्याला जाणू शकत नाहीत. (कारण त्यांचे अंतःकरण बाह्य प्रवृत्तींमध्ये विखुरलेले असते.) चित्ताचा सर्व बाजूंनी निग्रह करून, प्रयत्नशील असणारे भावीजनकच त्याला जाणण्यास पात्र असतात व म्हणून अंतःकरणात सतत असणे आवश्यक आहे. आता त्या महापुरुषांच्या स्वरूपात ज्या विभूती दिसून येतात (ज्या मागेही सांगितल्या आहेत) त्यावर श्रीकृष्ण प्रकाश टाकताना म्हणतात-

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।

यच्चन्द्रमसि यच्चग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्।।१२।।

जे तेज सूर्यामध्ये असून संपूर्ण जगाला प्रकाशित करते, जे तेज चंद्रामध्ये आहे, जे तेज अग्नीमध्ये आहे, ते तेज माझेच आहे असे तू जाण. आता या महापुरुषाचे कार्य सांगताना ते म्हणतात-

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः।।१३।।

मीच पृथ्वीमध्ये प्रवेश करून आपल्या शक्तीने सर्व भूतांचे धारण करतो आणि मीच चंद्राच्या ठायी रसस्वरूप होऊन सर्व वनस्पतींचे पोषण करतो.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्।।१४।।

मीच सर्व प्राण्यांच्या शरीरात अग्नीरूपाने स्थित होऊन प्राण आणि अपानांनी युक्त असणारे चार प्रकारचे अन्न पचवितो.

चौथ्या अध्यायामध्ये स्वतः योगेश्वर श्रीकृष्णांनी इंद्रियाग्नी, संयमाग्नी, योगाग्नी, प्राण-अपनाग्नी, ब्रह्माग्नी इत्यादी तेरा-चौदा अग्नींचा उल्लेख केलेला आहे; ज्यामध्ये सर्वांचा परिपाक ज्ञान आहे. ज्ञान हाच अग्नी आहे. श्रीकृष्ण म्हणतात, असा अग्निरूप होऊन प्राण आणि अपानांनी युक्त असणाऱ्या चार विधींनी (जप नेहमी श्वास-प्रश्वासांनी होत असतो. तो करण्याच्या चार पद्धती वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ति आणि परा यांनी) तयार होणाऱ्या अन्नाला मी पचवितो.

श्रीकृष्णांच्या मतानुसार ब्रह्म हे एकमात्र अन्न आहे. ज्याच्यामुळे आत्म्याची पूर्णपणे तृप्ती होते व तो पुन्हा कधीही अतृप्त राहत नाही. शरीराचे पोषण करणाऱ्या, प्रचलित असणाऱ्या अन्नाला योगेश्वरांनी आहाराची संज्ञा दिली आहे. (युक्ताहार.....।) वास्तविक अन्न म्हणजे परमात्मा आहे. वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ति आणि परा या चार पद्धतीरूपी भट्टीतून निघून ते अन्न परिपक्व होते. यालाच अनेक महापुरुषांनी नाम, रूपलीला व धाम असे म्हंटले आहे. प्रथम नामाचा जप असतो. त्यानंतर हृदयरूपी देशात प्रथम इष्टदेवाचे स्वरूप प्रकट होते. त्यानंतर ईश्वराच्या लीलेचा म्हणजे जगात तो कणाकणामध्ये कसा भरून राहिलेला आहे त्याचा बोध होतो. त्यानंतर तो कशा प्रकारे सर्वत्र कार्य करतो? या प्रकारे सर्व ईश्वरी लीलांचे त्याच्या क्रियारूपी कलापाचे (पिसाऱ्याचे) हृदयदेशात दर्शन होते. हे दर्शन म्हणजेच ईश्वरी लीला होय (बाहेरील रामलीला, रासलीला, नाही.) आणि या ईश्वरीय लीलांची प्रत्यक्ष अनुभूती घेत घेत जेव्हा त्या मूळ लीलाधारी ईश्वराचा स्पर्श होतो तेव्हा धामाची स्थिती प्राप्त होते. या स्थितीला जाणून साधक त्यात प्रतिष्ठित होतो. त्यात प्रतिष्ठित होणे आणि परावाणीच्या परिपक्व अवस्थेमध्ये परब्रह्माचा स्पर्श होऊन त्यात एकरूप होणे या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळी बरोबर होत असतात.

याप्रकारे प्राण आणि अपान अर्थात श्वास आणि प्रश्वासाने (उच्छ्वासाने) परिपूर्ण होऊन चार विधींनी म्हणजेच वैखरी, मध्यमा, पश्यन्ति आणि क्रमशः

उत्थान होत होत 'परा' वाणीच्या पूर्तिकालात ते 'अन्न' ब्रह्म परिपक्व होऊन जाते, प्राप्तही होते, पचलेही जाते.

सर्वस्य चाहं हृदिसंनिविष्टो मत्तःस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्।।१५।।

सर्व प्राण्यांच्या हृदयात मीच स्थित आहे. माझ्यापासूनच स्वरूपाची स्मृती (जो परमतत्त्व परमात्मा विस्मृत आहे त्याचे स्मरण होणे) होते, स्मृतीबरोबरच ज्ञान (साक्षात्कार) आणि अपोहनं अर्थात सर्व अडचणींचे निराकरण मज परमात्म्यापासूनच होत असते. सर्व वेदांकडून मीच जाणण्यास योग्य आहे. वेदान्ताचा कर्ता अर्थात **'वेदस्य अन्तः सः वेदान्तः।'** (तो अलग होता म्हणून तर त्याचा परिचय झाला. जाणणारा त्याच स्वरूपात प्रतिष्ठित झाल्यानंतर कोण कोणाला जाणणार?) वेदाचा अंतिम कर्ता ज्ञाता मीच आहे आणि **'वेदवित्'** ही मीच आहे. या अध्यायाच्या प्रारंभी त्यांनी सांगितले होते की, संसार हा वृक्ष आहे. त्याचे परमात्मारूपी मूळ वर आहे व प्रकृतिरूपी त्याच्या शाखा (फांद्या) खाली पसरल्या आहेत. जो या मुळापासून प्रकृतीचे विभाजन करू जाणतो, त्या मुळाला जो जाणतो तो वेदवित् आहे. **'मी वेदवित् आहे'** श्रीकृष्णही एक तत्त्वज्ञ महापुरुष, योगीजनांपैकी परमयोगी होते. येथे हा प्रश्न पूर्ण झाला. आता पुढे या जगात दोन प्रकारचे पुरुष आहेत हे सांगितले आहे.

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।।१६।।

अर्जुना, या संसारात **'क्षर'** म्हणजे क्षय होणारे, परिवर्तनशील असणारे आणि **'अक्षर'** म्हणजे अपरिवर्तनशील असे दोन प्रकारचे पुरुष आहेत. त्यामध्ये सर्व भूतप्राण्यांचे शरीर नाशवंत आहे ते क्षर पुरुष होत. आणि सर्वांच्या अंतर्यामी असणारे मायोपाधीने युक्त असे जे चैतन्य, कूटस्थ पुरुष अक्षर आहे, अविनाशी आहे. साधनेद्वारा मनासहित इंद्रियांचा निरोध म्हणजे ज्याचे इंद्रिय-समूह कूटस्थ(निष्क्रीय) आहेत त्याला अक्षर म्हंटले जाते. परंतु हीदेखील पुरुषाची एक विशेष अवस्था आहे. या दोघांच्याही पलीकडे एक अन्य पुरुष आहे.

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः।।१७।।

या दोहोंकडून अत्यंत उत्तम पुरुष तर दुसराच आहे. जो तीन लोकांत प्रवेश करून सर्वांचे भरण-पोषण करतो त्याला अविनाशी, परमात्मा, ईश्वर असे म्हटले आहे. अव्यक्त, अविनाशी, पुरुषोत्तम इत्यादी त्या परमात्म्याचे परिचायक शब्द आहेत. वास्तविक हा परमात्मा सर्वांहून भिन्न आहे, अर्थात अनिर्वचनीय आहे. ही क्षर व अक्षराच्या पलीकडे असणाऱ्या महापुरुषाची अंतिम अवस्था आहे. त्यालाच परमात्मा इत्यादी शब्दांनी सूचित केले आहे. परंतु तो सर्वांहून भिन्न आहे अर्थात, अनिर्वचनीय आहे. याच संदर्भात पुढील श्लोकात श्रीकृष्णांनी स्वतःचा परिचय करून दिला आहे.

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः।।१८।।

वर सांगितलेल्या नाशवंत, परिवर्तनशील क्षर पुरुषाच्या मी पलीकडचा आहे आणि अक्षर, अविनाशी अशा कूटस्थ पुरुषापेक्षाही मी उत्तम आहे. म्हणून जगामध्ये व वेदांमध्ये मी पुरुषोत्तम नावाने प्रसिद्ध आहे.

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत।।१९।।

हे भारत, जसे वर सांगितले गेले आहे त्या प्रकारे जो ज्ञानी पुरुष मला, पुरुषोत्तमाला प्रत्यक्ष जाणतो- ओळखतो तो सर्वज्ञ पुरुष सर्व प्रकारांनी मला, परमात्म्यालाच भजतो. तो माझ्याहून निराळा असत नाही.

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत।।२०।।

हे निष्पाप अर्जुना, या प्रकारे अत्यंत गुह्य, रहस्ययुक्त शास्त्र मी तुला सांगितले ते तत्त्वतः जाणल्याने मनुष्य पूर्ण ज्ञानी आणि कृतार्थ होतो. म्हणून योगेश्वर श्रीकृष्णांची ही वाणी स्वंतत्रपणे एक शास्त्र आहे.

श्रीकृष्णाचे हे रहस्य अत्यंत गुप्त होते. त्यांनी ते केवळ आपल्या प्रेमळ भक्तानांच सांगितले होते. हे रहस्यदान फक्त अधिकारी व्यक्तींसाठीच होते,

सर्वांसाठी नव्हते. परंतु जेव्हा हे रहस्यशास्त्र लिहिले जाते तेव्हा ते पुस्तकरूपाने सर्वांपुढे येते, तेव्हा सर्वांना वाटते की, श्रीकृष्णांनी हे रहस्य सर्वांसाठी सांगितले आहे; वास्तविक हे रहस्यज्ञान फक्त अधिकारी व्यक्तींसाठीच आहे. श्रीकृष्णाचे हे दिव्य स्वरूप इतरांसाठी नव्हतेच. कोणी त्याला राजा समजत होते, कोणी दूत तर कोणी त्याला यादव समजत होते. मात्र रहस्यज्ञानाचे अधिकारी पुरुष मात्र श्रीकृष्णाला अशी एक परकी व्यक्ती समजले नाहीत कारण ते जाणत होते की, श्रीकृष्ण म्हणजे परमसत्य पुरुषोत्तम आहे; आणि दुरावा ठेवला असता तर त्यांचे कधी कल्याणच झाले नसते.

हे वैशिष्ट्य ईश्वरप्राप्ती झालेल्या प्रत्येक महापुरुषांमध्ये आढळून येते. एकदा रामकृष्ण परमहंस खूप प्रसन्न होते. भक्तांनी त्यांना विचारले-''आज तर आपण खूप प्रसन्न दिसत आहात'' - त्यावर ते उत्तरले- ''आज तर मी 'तो' परमहंस झालो आहे'' असे म्हणून त्यांच्या समकालीन असणाऱ्या एका परमहंस चांगल्या व्यक्तीकडे त्यांनी संकेत केला. थोड्या वेळाने मन-क्रम-वचनापासून विरक्तीच्या आशेने आपल्यामागे लागलेल्या साधकांना ते म्हणाले- ''पाहा! आता तुम्ही लोकांनी मनात कसलाही किंतू ठेवू नका. संदेह करू नका. मी तोच राम आहे जो त्रेतायुगामध्ये झाला होता. मी तोच कृष्ण आहे जो द्वापारयुगामध्ये झाला होता. मी त्याचाच पवित्र आत्मा आहे, त्याचेच स्वरूप आहे. जर मिळवायचे असेल, जर इष्टाची प्राप्ती करून घ्यावयाची असेल तर मला पाहा.''

अगदी अशाच प्रकारे 'पुज्य गुरू महाराजही' सर्वांना सांगायचे- ''हो! मी भगवंताचा दूत आहे. जो खरोखर संत आहे तो भगवंताचा दूत असतो. आमच्याकडूनच त्यांचा संदेश सर्वांना प्राप्त होत असतो.'' येशू ख्रिस्तांनी सांगितले- ''मी भगवंताचा पुत्र आहे. तुम्ही माझ्याजवळ या. म्हणजे तुम्हालाही त्या ईश्वराची मुले असे म्हटले जाईल. तुम्हीही त्याचे पुत्र होऊ शकाल'' अर्थात जवळ येण्याचा अर्थ ईश्वराला प्राप्त करण्यासाठी साधना करणे, साधना क्रमात राहून ती पूर्ण करणे असा आहे. महंम्मद साहेबांनी सांगितले की ''मी अल्लाचा रसूल आहे, मी संदेशवाहक आहे'' 'पूज्य महाराजश्रीही

कोणत्याही विचाराचे खंडन किंवा मंडन न करता विरक्तीच्या मागे लागलेल्यांना एवढेच म्हणत- ''केवळ माझ्या स्वरूपाला पाहा. जर तुम्हांला परमतत्त्वाची ओढ असेल तर मला पाहा. संदेह करू नका. अनेकांनी संदेह केला तर त्यांना अनुभवात दाखवून तसेच योगेश्वर श्रीकृष्णाच्या मतानुसार (अध्याय २/४०-४३) ज्यात अनंत पूजा पद्धती आहेत त्या बाह्य विचारांपासून दमदाटीने रागावून त्यापासून हटवून आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणी लावले. ते अद्यापही महापुरुषाच्या रूपात राहिलेले आहेत. या प्रकारे श्रीकृष्णाची आपली स्थिती गुप्त तर होतीच. परंतु आपला अनन्य-भक्त, पुर्ण अधिकारी, व अत्यंत प्रिय भक्त अर्जुनासाठी त्यांनी ती उघड केली. ते रहस्य प्रकट केले. प्रत्येक भक्तासाठी हे शक्य आहे. महापुरुष लाखो भक्तांना या रस्त्यावर आणून ठेवतात.

निष्कर्ष-

या अध्यायात आरंभी योगेश्वर श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे की, संसार हा एक वृक्ष आहे. तो पिंपळासारखा एक वृक्ष आहे. येथे पिंपळ हे फक्त एक उदाहरण आहे. त्याचे परमात्मारूपी मूळ वर असते आणि प्रकृतीरूपी त्यांच्या फांद्या खाली पसरल्या आहेत. जो या वृक्षाला मुळासह समजून घेतो तो वेदांनाही जाणणारा आहे, वेदांचा ज्ञाता आहे. या संसाररूपी वृक्षाच्या फांद्या वर आणि खाली सर्वत्र पसरलेल्या आहेत आणि 'मूलादि'- त्याचे मूळ वर आहे. कारण ते मूळ म्हणजे ईश्वर आहे व तोच बीजरूपाने प्रत्येक जीवाच्या हृदयात वास करीत असतो.

एक पौराणिक कथा आहे की, एकदा ब्रह्माजी कमळावर बसून विचार करीत होते की, माझा उद्‌गम कोठून झाला आहे? आणि मग जेथून उत्पन्न झाले त्या कमळाच्या पोकळ देठात त्यांनी प्रवेश केला. सतत चालत राहिले; परंतु ते आपले उद्‌गम स्थान पाहू शकले नाहीत. तेव्हा हताश होऊन तेथून ते परतले आणि आपल्या कमलरूपी आसनावर बसले. तेथे बसून त्यांनी चित्ताचा निग्रह करायला सुरुवात केली आणि ध्यानाच्या योगाने आपला मूळ उद्‌गम प्राप्त केला. परमतत्त्वाचा साक्षात्कार केला. इष्टाची स्तुती केली.

तेव्हा परमस्वरूपाकडून आदेश मिळाला की, मी जरी सर्वत्र व्यापून असलो तरी माझ्या प्राप्तीचे स्थान हृदय आहे. हृदयरूपी देशात जो माझे ध्यान करतो तो मला प्राप्त करू शकतो.

येथे ब्रह्मा एक प्रतीक आहे. योगसाधनेतील एक परिपक्व अवस्थेत या स्थितीची जागृती होत असते. ईश्वराकडे उन्मुख असणाऱ्या ब्रह्मविद्येशी संयुक्त असलेली बुद्धीच ब्रह्मा आहे. कमळ पाण्यात राहूनही निर्मल व निर्लेप राहत असते. बुद्धी जोपर्यंत इकडेतिकडे शोधत फिरते तोपर्यंत काही मिळवू शकत नाही, परंतु जेव्हा बुद्धी निर्मलतेच्या आसनावर बसून मनासहित इंद्रियांना आवरून हृदयरूपी देशात त्यांचा निग्रह करते, तेव्हा निग्रहाच्याही विलीनीकरणाच्या अवस्थेत आपल्याच हृदयात परमात्म्याला प्राप्त करते.

येथे योगेश्वर श्रीकृष्णाच्या मते संसार हा एक वृक्ष आहे, ज्याचे मूळ सर्वत्र आहे आणि फांद्याही सर्वत्र आहेत. **'कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके'** कर्मानुसार केवळ मनुष्य योनीमध्ये बंधन तयार करतो– तो तेथे बद्ध होतो. अन्य योनीतील प्राणिमात्र तर त्यांच्या कर्मानुसार भोग भोगीत असतात. म्हणून दृढ वैराग्यरूपी शस्त्राने हा संसाररूपी वृक्ष तू छेदून टाक आणि त्या परमपदाचा शोध घे. या परमपदाचे ठिकाणी गेलेल्या महर्षींना पुनर्जन्म प्राप्त होत नाही.

संसारवृक्ष कापला गेला हे कसे जाणावे? योगेश्वर म्हणतात की जो अहंकार व मोहरहित आहे, म्हणजे त्यापासून जो अलिप्त आहे, ज्याने संगदोष जिंकला आहे, ज्याच्या कामना निवृत्त झाल्या आहेत आणि जो द्वंद्वापासून मुक्त आहे त्या पुरुषाला परमतत्त्वाची प्राप्ती होते. त्या परमपदाला सूर्य, चंद्र, किंवा अग्नी प्रकाशित करू शकत नाहीत. ते स्वयं प्रकाशरूप आहे. या परमपदाचे ठिकाणी गेलेले लोक पुन्हा परत फिरत नाहीत. ते परमपद म्हणजेच माझे परमधाम आहे. हे परमपद प्राप्त करण्याचा अधिकार सर्वांना आहे कारण की, हा जीवात्मा म्हणजे माझाच शुद्ध अंश आहे.

देहत्याग करते वेळी जीवात्मा मन आणि पाच ज्ञानेंद्रियाच्या कार्यसमूहासह नवीन शरीर धारण करतो. संस्कार सात्त्विक असतील तर तो सात्त्विक स्तरावर पोहचतो. संस्कार राजसी असतील तर तो मध्य स्थानावर आणि संस्कार तामसी असतील तर तो नीच योनीमध्ये पोहचतो. तसेच इंद्रियांचा अधिष्ठाता जे मन त्याच्या माध्यमातून विषयांना तो पाहतो व भोगतो. तो साध्या डोळ्यांनी दिसत नाही. त्याच्याकडे ज्ञानरूपी दृष्टीने पाहता येते. काही आठवणे, स्मरण करणे, म्हणजे ज्ञान नव्हे. योगीजन हृदयामध्ये चित्ताला गोळा करून प्रयत्न करीत असतात तेव्हा त्याला ते पाहू शकतात. म्हणून ज्ञान हे साधनागम्य आहे. हो! अध्ययनाने त्याच्या बाबतीत आवड निर्माण होते. तथापि संशययुक्त, अकृतात्मा असणारे लोक प्रयत्न करूनही त्याला प्राप्त करू शकत नाहीत.

येथे प्राप्तिस्थानाचे चित्रण आहे. त्यामुळे त्या अवस्थेतील विभूतींचा प्रवाह येथे येणे (सांगणे) स्वाभाविकच आहे. त्यांवर प्रकाश टाकताना योगेश्वर श्रीकृष्ण म्हणतात की सूर्य आणि चंद्र यांच्यामध्ये मी प्रकाश आहे. अग्नीमध्ये मी तेज आहे. प्रचंड अग्निरूपाने चार विधींनी परिपक्व होणारे अन्न मीच पचवतो. श्रीकृष्णाच्या शब्दात सांगावयाचे झाले तर अन्न हे एकमात्र ब्रह्म आहे. **अन्न ब्रह्म व्यजानात** ज्या उपनिषदातून श्रीकृष्णांनी हे घेतले आहे त्याचाच हा निर्णय आहे. हे प्राप्त झाल्यावर हा आत्मा तृप्त होतो. वैखरीपासून परापर्यंत अन्न पूर्ण परिपक्व होऊन तयार होते. ते पात्रपण हरवते. या अन्नाला मीच पचवतो. अर्थात सद्‌गुरू जोपर्यंत रथी नसतो तोपर्यंत ही प्राप्ती होत नाही.

यावर भर देत योगेश्वर श्रीकृष्ण पुन्हा सांगतात की, सर्व प्राणिमात्रांच्या अंतर्यामी राहून मीच स्मृती देववितो. जे स्वरूप विस्मृत होते त्याचे पुन्हा स्मरण देववितो. स्मृतीबरोबर प्राप्त होणारे ज्ञानदेखील मीच आहे. त्यात येणाऱ्या अडचणींचे निवारणही माझ्याकडूनच होते. मीच जाणण्यास योग्य असा आहे. आणि मी विदित झाल्यानंतर त्याच्या जाणकारीचा अन्तकर्ताही मीच असतो. कोण कोणाला जाणणार? मी वेदवित् आहे. अध्यायाच्या

प्रारंभीच श्रीकृष्णानी सांगितले होते की, संसारवृक्षाला मुळासहित जाणतो, तो वेदवित् आहे. त्या वेदवित्मध्ये श्रीकृष्ण स्वतःची पण गणना करतात, म्हणून येथे वेदवित पुरुषोत्तमाला प्राप्त करून घेण्याचा अधिकार मानवमात्राला आहे.

शेवटी त्यांनी सांगितले की या लोकामध्ये तीन प्रकारचे पुरुष आहेत. भूतादिकांची संपूर्ण शरीरे क्षर आहेत. मनाच्या उच्चतम अवस्थेत हाच पुरुष अक्षर असतो; परंतु तो द्वंद्वात्मक असतो. आणि याच्याही पलीकडे जो परमात्मा, परमेश्वर, अव्यक्त, अविनाशी म्हंटला जातो, तो वास्तविक दुसराच असतो. ही क्षर-अक्षराच्या पलीकडची अवस्था आहे. हीच परमस्थिती आहे. इथे स्वतःचा परिचय देताना योगेश्वर म्हणतात की मीही या क्षर-अक्षराच्या पलीकडे गेलेलो असल्याने लोक मला पुरुषोत्तम म्हणतात. या प्रकारे उत्तम पुरुषाला जे जाणतात ते ज्ञानी भक्तजन सदैव व सर्व प्रकारे मलाच भजतात. त्यांच्या जाणण्यात कसलाही दुरावा किंवा अंतर असत नाही. अर्जुना, हे अत्यंत गोपनीय असे रहस्य मी फक्त तुझ्यासाठी सांगितले आहे. ज्यांना परमस्थिती प्राप्त झाली आहे असे महापुरुष सर्वांच्यासमोर काही सांगत नाहीत; परंतु अधिकारी व्यक्तीबरोबर ते दुरावा किंवा अंतर ठेवत नाहीत. दुरावा ठेवला तर त्या परमपदाची प्राप्ती कशी होणार?

या अध्यायात आत्म्याच्या तीन स्थितींचे तीन स्तरांचे किंवा प्रकारांचे चित्रण केले आहे. क्षर, अक्षर आणि अति उत्तम पुरुष अशा रूपात त्याला स्पष्ट केले आहे. यापूर्वीच्या कोणत्याही अध्यायात हे आत्म्याचे स्वरूप स्पष्ट केलेले नाही.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे 'पुरुषोत्तम योगो' नाम पञ्चदशोऽध्यायः।।१५।।

याप्रमाणे श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषदातील ब्रह्मविद्यांतर्गत योगशास्त्रातील श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातील 'पुरुषोत्तम योग' नावाचा पंधरावा अध्याय समाप्त झाला.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थ गीता' भाष्ये 'पुरुषोत्तम योगो' नाम पञ्चदशोऽध्यायः।।१५।।

अशा प्रकारे श्रीमत्परमहंस परमानन्दजींचे शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत श्रीमद्भगवद्गीतेवरील भाष्य 'यथार्थ गीता' यामधील 'पुरुषोत्तम योग' नावाचा पंधरावा अध्याय समाप्त झाला.

।।हरि ॐ तत्सत्।।